

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

ЖУКОВСЬКИЙ АРКАДІЙ (Франція, Париж)

ПОЛІТИЧНА І ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО НА ЕМІГРАЦІЇ 1919—1924 рр.

І. Вступні зауваження

Загальновідомо і різними дослідниками повторено, що М.С. Грушевський належить до найвидатніших українських постатей ХІХ—ХХ ст., тому часто його ім'я ставлять поруч таких українських велетнів, як Т. Шевченко, І. Франко, але не як письменника, а як історика і науковця. Тому й не дивно, що про його життя і творчість існує велика література, наукові дослідження, аналіз його наукової, публіцистичної, громадської, політичної діяльності, написано багато споминів. М.С. Грушевський сам представив дві свої автобіографії 1906 і 1926 рр. і багато автобіографічних даних в інших публікаціях.

Однак багато грушевськознавців звертали увагу на те, що дотепер мало досліджено період перебування Грушевського в еміграції у 1919—1924 рр. Один з них — Любомир Винар у своєму аналізі “Автобіографії М. Грушевського з 1926 року” пише, що “соціалістична лівизна Грушевського і його зобов'язання перед советським урядом, що не буде займатися політичною роботою, вимагає джерельного і об'єктивного насвітлення і окремої студії, яку плануємо опрацювати”¹. Очікуючи на заповіджену студію, постараюся і собі сказати до згаданої теми слово.

З огляду на те, що еміграційний період діяльності Грушевського був відмінний від інших і навіть заперечував їх (головно найсвітліший попередній період української державності 1917—1918 рр., найважливішим творцем якого він був), дуже часто грушевськознавці, а більшість з них були і є його палкими прихильниками, нерado згадують цей період або дають йому тільки загальну характеристику. Однак не лише задля історичної правди, а й для справедливості слід вивчати в житті людини не тільки блискучі моменти, а й її помилки, нерозсудливість чи партійно-ідеологічну засліпленість.

Дехто думає, що про великих людей слід писати тільки те, що було в їх житті світлого, величного, але ж для всеосяжності особистості належить представити людину в повноті її проявів. Це тим більше важливо, що сам Грушевський представляв великі історичні постаті не тільки в світлому, але й у понурому, темному вигляді. Пригадаймо, з якою послідовністю великий український історик змальовував негативні риси Івана Мазепи чи Богдана Хмельницького (наприклад, Хмельницький у Потоцького, вересень 1651). Цього вимагав від себе Грушевський, працюючи і над своєю “Історією України—Руси”. У передмові до її першого видання у серпні 1898 р. він заявляв: “Вправді невеселий переважно образ дає нам наша історія, сумніший, може, часом, ніж інші, але суспільність, що має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не зневіру, а силу”².

Мав рацію у своїх міркуваннях О. Шульгин, який близько знав М. С. Грушевського і на звітку про його смерть писав: “Великих людей судять іншими мірками, як простих смертних. До них ставлять більші вимоги, як до кого-будь іншого, їм не прощають того, що дарують середній людині”³.

Спроба висвітлити цей період у житті М.С. Грушевського актуальна й тому, що сьогоднішня генерація не уявляє собі, який вплив мали еміграційна діяльність і писання українського історика на тодішню українську суспільність, і що саме таке поступування ввело в обіг відомий термін “зміновіхвства”. Ще гірше було те, що тоді, коли український вояк зі зброєю в руках проливав свою кров у боротьбі з жорстоким більшовизмом, “політичні провідники народу” домовлялися з ворогами чи прославляли “творців революції”.

Для ясності ще раз підкреслимо, що в цій розвідці ми трактуємо тільки політичну і публіцистичну діяльність М. С. Грушевського, а наукову залишаємо для спеціалістів у галузі історіографії чи досліджень української літератури.

II. Оцінка еміграційної діяльності

М.С. Грушевського

Коротко про те, що дотепер сказано про еміграційний період М.С. Грушевського. В Енциклопедії українознавства II за підписом О. Оглоблина у статті “Михайло Грушевський” згадано тільки те, що він 1919 р. виїхав в еміграцію, де розгорнув широку наукову і політично-публіцистичну діяльність, редагував орган УПСР (Українська Партія Соціалістів Революціонерів) “Борітеся — Поборете!” (1920—1922 рр.). Натомість в англomовній Encyclopedia of Ukraine за підписом О. Оглоблина і Л. Винара додано до згаданого, що в еміграції М.С. Грушевський посилив свою політично-публіцистичну діяльність як член закордонної делегації УПСР, що його політичні писання того періоду виявляли його зростаюче примирення з комуністичною владою в Україні та бажання повернутися в Україну, щоб продовжити свою дослідну і громадську працю.

З нагоди 100-річчя з дня народження М.С. Грушевського ряд дослідників багато писали про визначного українського історика, причому торкалися також питання його перебування в еміграції.

З цієї нагоди Ф.П. Шевченко пробував пояснити причини повернення М. Грушевського в Радянську Україну⁴. Стаття написана в радянських умовах, тому вона не позбавлена певних пропагандистських моментів, однак більшість цитат, взятих із джерел ЦДІА УРСР чи інших документів, збігаються з тими, що їх публікували дослідники в еміграції. Отже, не вільно цілковито поминути і заперечувати все те, що писав визначний український радянський історик.

Десятьма роками пізніше ще одну спробу пояснити повернення М. С. Грушевського до Києва зробив Матвій Стахов, який, як молодий студент, восени 1923 р. був направлений українською громадою з Праги до Бадена біля Відня, щоб умовити видатного вченого не їхати до Києва. Стаття М. Стахова написана у формі спогадів⁵. Вона відтворює атмосферу, в якій відбувалися тодішні події між українською Прагою і Віднем, без претензій на документальне дослідження.

Як і Ф. П. Шевченко, Омелян Пріцак з нагоди 100-річчя від народження М. С. Грушевського дав оригінальну оцінку його діяльності і творчості на тлі епохи й української дійсності. Аналізуючи основну ідею укра-

їнського народництва в творчості українського історика, автор пробував довести, що М. Грушевський “і своєю науковою, і політичною діяльністю спричинився у вирішальний спосіб до моральної та фізичної ліквідації української аристократії, що одинока була спроможна творити самостійну державу в добу наших визвольних змагань”⁶. Але на даному етапі нас цікавить оцінка О. Пріцака діяльності М. Грушевського в еміграції. На основі попередніх розвідок Ю. Крупницького і О. Лотоцького (інколи не цілком точно цитованих) О. Пріцак робить висновок: “Грушевський — постать глибоко трагічна, не тільки “банкрутством своєї великої особистості”, але й тим, що, незважаючи на його чесні наміри, він, хто все своє життя віддав на службу українському народові, спричинив найбільшу трагедію України.

Так, у надзвичайній добі українського життя на її чолі висунулася надзвичайна постать, надзвичайна не тільки своїм талантом монографічного дослідника та організатора українського наукового, культурного життя, але і zarazом відсталістю свого світогляду та наївністю у політичній дії...”⁷.

Навіть великий сподвижник М.С. Грушевського Любомир Винар, згадуючи про “Відкритий лист М. Грушевського голові Ради Народних Комісарів УСРР С. Г. Раковському”, вважав, що цей лист “свідчить про його (М. Грушевського. — *Авт.*) наївність відносно ролі українських соціалістів у побудові радянської держави...”⁸.

Володимир Дорошенко, даючи загальну характеристику М. Грушевського, не міг оминати також його діяльність в еміграційний період. В. Дорошенко представив поруч народницькі і федеративні погляди М. Грушевського, а також радянське позиції останнього, цитуючи його декларацію з журналу “Воля”: “Які б не були помилки большевицьких провідників в українській політиці, як би не вилазила українцям боком діяльність їх агентів на Україні, належить оминати всякого конфлікту з большевизмом, шануючи загальнолюдську вагу соціалістичної революції, яку веде він. Сього не треба забувати. Особливо ж недопустимі які-небудь удари в спину большевикам під час наступу на них світового капіталізму та його наймитів.

Українцям, яких уся будучність у їх трудовім народі, не можна бути дезертирами з соціалістичного фронту до буржуазного. Се одно. А друге те, що, які б не були хиби большевицької політики в українській справі, ми не повинні спускати з ока, що все-таки скорше з ними, аніж з яким-небудь іншим російським урядом чи партією, можемо сподіватися порозуміння”⁹.

Вже згаданий вище Олександр Шульгин в кінці свого життя (1959 р.) ще раз старався дати оцінку діяльності М. Грушевського, при чому не поминув і його “Каносу”: “Те, що він писав за кордоном в “Борітеся — Поборете”, підготовляючи свій поворот на Україну, є дуже приkre. Він не тільки кликав, всупереч всім своїм давнім переконанням, “зложивши пиху”, іти на порозуміння з червоною Москвою...”, а й підкреслював, що “належить оминати всякого конфлікту з большевизмом, плануючи загальну людську вагу соціалістичної революції..., яку він веде...”¹⁰.

Нарешті слід навести також точку зору дослідників сучасної української держави — знавців документації про М. Грушевського у відкритих і закритих архівах, які поблажливо трактують його повернення в Україну. На основі подальших матеріалів Володимир Пристайко і Юрій Шаповал прагнуть дати “змогу реально уявити позицію Грушевського, його основні ідейні орієнтири, а головне, що не через тимчасове засліплення і не через

власну наївність [він] повернувся в Україну. Він їхав реалізувати ідеї, яким був завжди відданий, але умови, в яких він опинився, потребували від нього часом справжньої мужності, витримки, віри в свою справу, хоча, зрозуміло, вимагали і компромісів...”¹¹.

Урівноважений і серйозний сучасний київський грушевськознавець Руслан Пиріг, радіючи, що здійснюється процес повернення Грушевського до свого народу, при цьому й застерігає: “...Саме тепер нам слід вберегтися від спокуси ідеалізації великого історика і непересічної особистості, науковий і громадський подвиг якого не потребує прикрас”¹².

З наведених кількох оцінок цього періоду в житті М. Грушевського дослідниками різних формацій і переконань виявляється, що для одних з них поступування і писання М. Грушевського — нерозсудне і наївне, що пізніше підтвердило 10-річне перебування в радянській дійсності, інші намагалися виправдати його настанову бажанням продовжити наукову працю в Україні. Наше завдання — не засуджувати, виправдовувати чи забронзовувати політичну і публіцистичну діяльність Грушевського в еміграції, а тільки представити його політичні, ідеологічні, а часом навіть історичні (наприклад, питання про “татарських людей”) погляди, висловлені у численних публікаціях, насамперед у ним редагованому органі “Борітеся — Поборете!”, деклараціях, чи відкритих листах, а оцінку їм дасть сам читач. При цьому слід звернути увагу на те, що погляди М. С. Грушевського мали орієнтувати не тільки українську еміграцію, а й впливати на хід подій також і в Україні. Деякі з цих поглядів співзвучні переконанням певних кіл і в сучасній Україні. Отже, порушена автором статті тема і на сьогодні є актуальною.

III. Політична діяльність М. Грушевського

П’ятирічне перебування М. Грушевського поза Україною, в еміграції, — це перехідний період від етапу української державності, особливо 1917—1918 рр. (коли він був головою Української Центральної Ради, що згодом оцінювалося на рівні президента, першого “некоронованого” президента Української держави), до пізнішого 10-річного періоду праці в Академії Наук України, названого також “Трагічне десятиліття: 1924—1934”.

Протягом усього свого життя, через свою всесторонню вдачу, Грушевський не обмежував себе виключно науковою працею, він постійно вважав своїм обов’язком впливати на громадське і навіть політичне життя, займаючи на останніх відтинках відповідне положення. У різний час український історик надавав перевагу одній або іншій заангажованості. За львівського періоду пріоритет мала наука, за періоду визвольних змагань та еміграції — політика, а за радянського — він був примушений обставинами до виключно наукової діяльності.

В еміграційній політичній діяльності Грушевського вирізняються два етапи: трирічний (квітень 1919 — половина 1922 рр.) та пізніший дворічний (1922—1924 рр.). За першого Михайло Сергійович, голова Закордонної Делегації [ЗД.] Української Партії Соціалістів-Револьюціонерів, повністю віддавав себе партійній роботі: спрямовував дії партії, їздив на міжнародні конгреси, брав участь у чотирьох партійних конференціях УПСР за кордоном, визначав її ідеологію і програму, редагував закордонний орган УПСР, співробітничав із зарубіжними відомими партіями. У той період спостерігається постійне підкреслення Грушевським “лівизни” соціалізму, віри в світову соціалістичну революцію, а заразом плямування інакодумуючих (Директорія, С. Петлюра, УНР тощо).

Згодом, за словами самого Грушевського, через принципіальні розходження він склав свій мандат закордонної делегації УПСР і віддався науковій праці. Але навіть пізніше він не переставав цікавитися політичними питаннями, які зосереджувалися на зв'язках і переговорах з офіційними радянськими еміграційними працівниками.

У своїй *“Автобіографії”* (з 1926 р.), написаній одразу після еміграції, цьому п'ятирічному періодові Михайло Сергійович присвячує лише півсторінки, лаконічно накреслюючи найважливіші моменти зі свого життя. Так, він писав (подаємо тільки те, що стосується політичної діяльності): “З кінцем березня [1919] через Галичину виїхав за кордон в делегації від партії укр. соц. революц. на конференцію II Інтернаціоналу і взяв участь в Люцернській конференції... Жив у Празі, Берліні, Відні, Женеві, Парижі; брав участь в організації часописів “Europe Orientale”, “Борітеся — Поборе”, “Наш стяг”, друкував в них багато статей і окремі брошури. В 1921 виступив з делегацією с-рів з II Інтернаціоналу, 1922 р. зложив і делегатський мандат, з огляду на принципіальні розходження, і віддав виключно науковій роботі в “Укр. Соц. Інституті”... З 1922 р., оселившись в Бадені, під Віднем... Вибраний з кінцем 1923 року членом Української Академії й одержавши дозвіл на поворот, в березні 1924 вернувся на Радянську Україну, до Києва...”¹³.

Багато детальніше про перший період свого еміграційного перебування М. Грушевський пише у повідомленні “В першій делегації УПСР (квітень 1919 — лютий 1920)”¹⁴. Насамперед Грушевський пояснює, чому він виїхав в еміграцію. По приїзді Директорії до Києва, при кінці 1918 р., вона взяла правий курс з метою порозумітися з агентами Антанти, і “нові пани ситуації з пильністю й енергією... старались перетягти мені кожну акцію”¹⁵. Тоді Грушевський звернувся до ЦК УПСР з пропозицією, щоб обидві соціалістичні партії вислали за кордон своїх делегатів для контакту із зарубіжними соціалістичними організаціями, для обопільної інформації і для контролю державного представництва УНР. Спочатку Директорія поставилася “неприятно” до пропозиції Грушевського, але в лютому 1919 р. вона змінила свою думку, вважаючи, що “зручніше буде позбутися мене з України”, і знайшла кошти для делегації. Перебуваючи в Кам'янці-Подільському, де він редагував протягом одного місяця газету “Життя Поділля”, 20 березня 1919 р. Грушевський виїхав через Станіслав до Праги, куди прибув 18 квітня і тут залишався до 17 червня. Саме тоді йшла підготовка до Конференції II Соціалістичного Інтернаціоналу в Люцерні (Швейцарія), яка в програмі намітила прийняти нові соціалістичні партії. Для цього Грушевський підготував у Празі (французькою мовою) три брошури: Партійну програму УПСР (центральної течії) “Le parti socialiste-révolutionnaire ukrainien” (ця партія одночасно виступала за суверенну Українську республіку і союз її з іншими радянськими республіками, за диктатуру трудового селянства і робітництва); про земельний закон Центральної Ради “Le problème agraire en Ukraine et la loi agraire du Centralna Rada”; огляд про українську революцію: “La lutte sociale et politique en Ukraine, 1917—1918—1919”.

М.С. Грушевський ставився з великим упередженням до політики Антанти, яка не визнавала самостійності України, тому великі надії покладав на соціалістичні партії II Інтернаціоналу, які могли впливати позитивно в українській справі участю в парламентах своїх країн. Переїхавши до Парижа, він разом з Дмитром Ісаєвичем, другим членом ЗД УПСР, відбув нараду з делегатами УСДРП Борисом Матюшенком і Петром Дідушком. Вони уклали протокол співпраці між УПСР і УСДРП. У Парижі Грушев-

ський взяв участь у низці нарад з французькими славістами і політичними діячами, а також із соціалістичними представниками східноєвропейських нововизволених республік, які вирішили видавати спільний інформаційний журнал французькою і окремо англійською мовами: *L'Europe Orientale. Pour la défense des nouvelles Republiques d'Orient; Eastern Europe. For the defense of the new Eastern Republics*. Також у Парижі Грушевський разом зі своїми співробітниками заініціював заснування “Комітету Незалежної України”, який мав зайнятися збиранням коштів для видання інформаційної літератури серед українських організацій в Америці.

Разом з Д. Ісаєвичем, Б. Матюшенком і П. Дідушом М. Грушевський взяв участь у Люцернській конференції (1—10 серпня 1919 р.) II Інтернаціоналу, на якій соціалістичні партії ухвалили декларацію про право на державний суверенітет України та інших східноєвропейських держав, утворених на території колишньої Росії. Під час конференції Грушевський познайомився з членом німецької делегації Оскаром Коном, який був також юрисконсульт радянської місії у Берліні і мав зв'язки з представниками Радянської Росії. Михайло Сергійович, за посередництва О. Кона, передав для знайомих останнього у Москві резолюції Камінецького трудового Конгресу, члени якого намагалися налагодити українсько-радянські зв'язки. О. Кон відіграватиме і в майбутньому роль посередника між М. Грушевським і офіційними радянськими представниками в Берліні.

Після Люцернської конференції М. Грушевський перебував у Празі. Разом з Олександром Жуковським — емісаром ЦК УПСР за кордоном він відвідав Відень і Берлін, де вів переговори з лівою німецькою соціалістичною партією “незалежних”. Грушевський не переставав дбати про журнал “*L'Europe Orientale*”, що з 1 вересня 1919 р. почав виходити двічі на місяць у Парижі, а також про розвиток “Українського Соціологічного Інституту”, який об'єднав би передусім інтелектуальні сили обох українських соціалістичних партій, підготував під їх проводом кадри людей, озайомлених з соціальними науками, а соціалістичному рухові давав нові сили, новий інтелектуальний зміст¹⁶.

З огляду на те, що в Женеві в лютому 1920 р. мав відбутися Конгрес Інтернаціоналу, і там же організовувалася Ліга Націй, М. Грушевський задумав перенести до Женеви свій осідок, а також перебазувати туди “*L'Europe Orientale*” і закласти там закордонний осередок східноєвропейських республік. У листопаді 1919 р. Грушевський знову в Парижі, де брав участь у редакційних зборах журналу “*L'Europe Orientale*”, присутній на яких представники східноєвропейських народів, розчаровані політикою Антанти, вирішили “однодушно стати на позиції необхідності порозуміння з Советською Росією”¹⁷. В кінці 1919 р. сталися події, які перекреслили проект перенесення осідку до Женеви. Після виходу німецьких “незалежних” з соціалістичного Інтернаціоналу та виявлення ними бажання порозумітися з комуністичним, Конгрес II Інтернаціоналу, що мав відбутися у Женеві, був відкликаний (24.12.1919). Разом з тим і перенесення осідку Грушевського ставало менше привабливим, тим більше, що життя в Швейцарії в порівнянні з іншими країнами було набагато дорожчим. Того ж року Клемансо погоджувався віддати Галичину полякам, проти чого Грушевський під егідою Закордонної Делегації УПСР видав французькою і англійською мовами брошури: “*Pour la Galicie. Appel a la democratie mondiale*”; “*For Galicia. Appeal to the world democracy*”. А коли Клемансо у своїй промові в Паризькому парламенті висловив погрози московським більшовикам, посиляючись на допомогу сусідніх держав, у тому числі й України, Грушевський написав листа до редакції “*L'Humanité*”, де вислов-

лював “своє переконання, що рахувати на Україну, як учасницю проти-большевицького бльоку, являється безпідставним, бо ліві групи не підтримують політики Петлюри... Це була перша маніфестація нашого розходження з політикою Петлюрино уряду”¹⁸.

У січні 1920 р. М. Грушевський, перебуваючи знов у Берліні, за посередництвом вищезгаданого О. Кона зустрівся 27 січня 1920 р. з радянським представником Віктором Коппом. Офіційний співбесідник заявив, “що Росію треба негайно замирити з Україною, в їх обопільнім інтересі..., але умовою... мусить бути перетворення України в советську республіку...”¹⁹. Грушевський пробував довести, що Україна сама прийшла до того переконання, що вона мусить прийняти радянську організацію, правда — відмінну від московської, і водночас зазначав: потрібно також, “щоб Советська Росія щиро і рішуче зріклася всякої інтервенції в українських справах і полишила українським комуністам своїми силами доказувати, що вони можуть”²⁰. В. Копп запропонував, щоб УПСР і УСДРП видали спільний меморандум про прийняття обома формаціями радянського принципу, на що, однак, еміграційні представники УСДРП не погодилися, посилаючись на те, що український передпарламент вирішить, чи Українська Республіка має бути радянською чи демократичною.

Згодом Грушевський брав участь у чотирьох партійних конференціях УПСР за кордоном, в резолюціях яких була сформульована політика партії.

Перша Конференція відбулася 14—19 лютого 1920 р. в Празі. Вона закликала ЦК УПСР до негайного встановлення диктатури трудового народу та входу уряду УНР у договірні відносини з радянською Росією, а також до укладення УНР, як самостійною радянською республікою, воєнної конвенції та економічного договору з Росією і з її допомогою повернення відірваних українських земель та закріплення свого політичного і державного існування²¹. На цій конференції було обрано президію Закордонної Делегації УПСР: М. Грушевський — голова, О. Жуковський — секретар, М. Чечель—скарбник.

Друга Конференція (24—26 квітня 1920 р. в Празі) вважала, що “уряди” Петлюри, Мазепи, Петрушевича не мають нічого спільного з народоправством, а хочуть створити своє панування шляхом грубого захоплення влади, насилля над народом і політикою, тому УПСР мусить [їх] поборювати. Конференція диктувала вихід УПСР з II Інтернаціоналу і солідаризувалася з III [Комуністичним] Інтернаціоналом.

Третя Конференція (22—24 травня 1920 р. у Празі) видала свою декларацію у зв’язку з договором Петлюри з Польщею, в якій таврувала “українського зрадника Петлюру, що грає низьку роль легалізатора злочинства польської шляхти проти українського народу”²².

Четверта Конференція (18—23 січня 1921 р. у Празі) розглядала проект програми УПСР і визначила ставлення до уряду радянської України, як і до Інтернаціоналу. Запропоновані проекти програми та організаційного статуту були прийняті й визначені обов’язковими, але остаточний текст програми був переданий редакційній комісії (М. Грушевський, О. Жуковський, В. Залізник, П. Христюк, М. Чечель, М. Шраг), яка доопрацьовувала зазначений проект, який остаточно був прийнятий 1 лютого 1922 р. у Відні і надрукований у № 6 журналу “Борітеся — Поборете!” за лютий 1922 р. У цьому проекті програми висунуто такі принципи: постулат диктатури трудових мас робітництва і селянства; радянська форма влади; як бойове гасло УПСР — це Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). У цьому доопрацюванні, що тривало рік, брала участь тільки гру-

па М. Грушевського, яка своєю програмою намагалась уподібнити себе до радянської системи й промостити собі “шлях на Батьківщину” (термін, ужитий Р.Я. Пирогом).

На початку 1920 р. М. Грушевський мусив констатувати, що надії на створення українського осередку в Женеві не знаходили відгуку серед української еміграційної спільноти, що не знайдено засобів для дальшого видання “L’Europe Orientale”, яке перестало виходити в середині січня 1920 р. Довелося ліквідувати женеvський осідок, і 2 квітня Грушевський повернувся до Праги. Закінчувався рік діяльності в еміграції.

Михайло Сергійович сам так оцінює цей етап своєї діяльності в ролі голови закордонної делегації УПСР: “Я працював більш персонально, хоч і в тіснім контакті з товаришами (передусім з моїм товаришем по першій делегації Д. Ісаєвичом)... З моїм переїздом до Праги діяльність делегації набрала вповні колективного характеру, якої відбитем були часті Конференції і з’їзди делегації і закордонних членів партії протягом другого року...”²³.

* * *

Якщо про перший період еміграційної діяльності М. С. Грушевського ми маємо багато джерел з преси, в якій він співпрацював, то щодо другого періоду з’являлися тільки рідкі заяви про його становище у загальній пресі, переважно тій, яка була під соціалістичним впливом. Тому більшість документації ми змушені брати з матеріалів, які збереглися в офіційних архівах Радянської України, відтворених частково до 1991 р., а більшість — після проголошення незалежності України. Крім окремих застережень, ми сприймаємо ці матеріали як правдиві, на що вказує також порівняння їх з тими, що з’явилися в західному світі.

Цей другий еміграційний період в житті українського вченого у більшості був зв’язаний з різними контактами, які він мав з офіційними радянськими установами чи їхніми представниками-агентами.

І хоча М. Грушевський до листопада 1922 р. ще очолював Закордонну Делегацію (ЗД) УПСР, він уже до того встановив контакти з радянцями, почавши з Люцернської Конференції. Коли ці контакти згодом вносили розчарування і розклад серед української еміграції, витворивши феномен “зміновіхвства”, частина колишніх співробітників Грушевського покинули його. В кінці свого перебування в еміграції він залишився в ізоляції з малою групою найближчих дорадників, які згодом разом зі своїм лідером повернулися в Радянську Україну, де, за винятком Миколи Шрага, всі загинули у катівнях більшовицької системи.

Досить влучну характеристику цьому періодові контактів М. Грушевського дали сучасні дослідники в Україні під заголовком “Компроміс повернення”, виправдовуючи це визначення заявою М. Грушевського про бажання “відложити на бік старі рахунки, всю історію УСРР і взяти від радянського режиму все, що він може дати для закріплення здобутків революції і підготування культурних чи національних вимог українського народу, і разом підтримати радянський режим, оскільки він буде відповідати краю та не тільки іменем, а і ділом самим буде урядом України”²⁴. Інші дослідники охарактеризували ці заходи як “трагедію Грушевського” (О. Шульгин), а ще інші в них побачили “зраду”.

М. Грушевський і його віденська група уважно стежили за розвитком подій в Україні, і за своїми переконаннями, які згодом виявилися необґрунтованими і навіть наївними, Михайло Сергійович старався впливати на ситуацію в Радянській Україні. Влітку 1920 р. він разом з О. Жуков-

ським (голова і секретар ЗД УПСР) надіслали листа до секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, в якому пропонували співпрацю Закордонної Делегації УПСР з правлячою КП(б)У, а також робили натяк на можливість повернення членів УПСР в Україну.

На початку листа автори писали про заслуги більшовицької партії в боротьбі проти капіталізму і запевняли, що УПСР за кордоном “зрозуміла помилковість стремління ізолювати Україну з загального розвитку шляхом будь-яких комбінацій...”. Далі в листі запевнялося, що УПСР вже не виступає проти Радянської Росії й прийняла принципи III Комуністичного Інтернаціоналу: “Оскільки УПСР розділяє завдання III Інтернаціоналу, а ваша партія не полишає гасла вільного самовизначення народів, ми впевнені у досяжності повної угоди і координування дій УПСР з планами КП(б)У, об’єднаними загальними інтересами соціалістичної революції...”²⁵. У листі вказано також на деякі помилки — централістські намагання КП(б)У, чи з боку УПСР — єдиного українського фронту. Також згадується доля Галичини і західноукраїнських земель, які слід об’єднати в Українській Радянській республіці.

Листа М.С. Грушевського розглядав ЦК КП(б)У, проте ніякої відповіді не дав. Подальші заходи українського вченого та його однодумців щодо повернення в Україну ще раз (25 січня 1921 р.) обговорювало політбюро ЦК КП(б)У, але висловилося проти приїзду. У зв’язку з антирадянською акцією В. Винниченка московським керівництвом було вирішено (лютий 1921 р.) відкласти справу Грушевського.

Своєрідним запрошенням української радянської делегації на мирних переговорах у Ризі в лютому 1921 р. “їхати в Україну на культурну працю з товаришами” Грушевський не скористався, довідавшись про арешт на Україні членів ЦК УПСР. Після засудження Голубовича, Петренка, Лизанівського, Ярослава в травні 1921 р. ЗД УПСР ухвалила “резолюцію”, в якій висловила жаль з приводу вироку надзвичайного трибуналу в Харкові і визначила це засудження як болючу і шкідливу для інтересів соціалістичної революції політику. При цьому звинувачувався “окрайований режим України в своїм бажанні звести все до диктатури КП(б)У”²⁶.

В середині 1921 р. поглибилися розходження між групою Грушевського і празькими есерами на чолі з Микитою Шаповалом, які поборювали радянську орієнтацію. Цю обставину хотіли використати совєтські політики. Вони відрядили представника УСРР в Чехословаччині М. Левницького, який у серпні 1921 р. встановив у Відні зв’язки з прихильниками Грушевського та інформував своїх керівників про те, що віденські есери визнають існуючу радянську владу, що вони можуть віддати свої сили для зміцнення її та економічного життя країни. Тоді ж, у липні—вересні 1921 р., М. Чечель і М. Шраг вели у Харкові переговори з головою Раднаркому УСРР Хр. Раковським про повернення в Україну діячів УПСР і науковців, а також про легалізацію УПСР в Україні. Однак делегація групи Грушевського не прийняла домагання офіційних радянських чиновників розриву з УПСР і відмови тих, хто повертається, від політичної діяльності в Україні. Тому їхня місія закінчилася невдачею. У липні 1921 р. до Праги прибув М. Балаш, посланець ЦК УПСР з України, щоб опрацювати спільну лінію і з Закордонною Делегацією. З Балашем зустрівся О. Жуковський, який поінформував посланця про те, що ЗД УПСР стала “на позицію примирення з комуністами”, з чим Балаш не погодився, бо “ЦК і партія на Україні на такій позиції не стоять”²⁷. Він також заявив, що Чечель вів переговори у Харкові з урядом УСРР без дозволу УПСР.

Водночас, у серпні 1921 р., М. Левицький запропонував М. Грушевському взяти на себе спробу організації за кордоном допомоги голодуючим в Україні, на що Грушевський погодився і протягом 1921—1923 рр. не раз звертався до української еміграції по допомогу, яка здійснювалася за посередництвом республіканського Червоного Хреста. У зв'язку з інформаційною роботою М. Грушевського в справі допомоги голодуючим в Україні В. Винниченко висунув пропозицію спільної акції по об'єднанню всіх українських партій, яка могла б одержати допомогу від європейських урядів. Однак цю пропозицію відкинули М. Грушевський і УПСР як контрреволюційну й утопічну, без перспектив успіху та шкідливу для інтересів українських робітників і селян.

До Грушевського звернулася також торговельна місія УСРР в Чехословаччині з пропозицією, щоб він узяв участь у налагодженні видання шкільної, наукової і художньої літератури та створенні для УСРР видавництва за кордоном. На цю пропозицію Грушевський погодився, він навіть став головою редакційної колегії цього видавництва.

Не звертаючи уваги на всі перепони, М. Грушевський і його група продовжували переговори щодо повернення в Україну, складаючи при цьому заяви про визнання радянської платформи. Це викликало осуд з боку більшості української еміграції, навіть у рядах членів УПСР за кордоном. Від Закордонної Делегації УПСР вимагали дати пояснення таким діям. Цій справі було присвячено № 9 (за липень—вересень 1921) журналу “Борітеся — Поборете!” з аргументуванням політики групи Грушевського, засудженням празького Закордонного Комітету УПСР під проводом Микити Шаповала та виправданням переговорів Миколи Чечеля під час його “відрядження” на Україну (червень—серпень 1921).

Вся аргументація ЗД УПСР зводилася до дотримання лінії, визначеної партійними конференціями: “Бажаємо дійти до порозуміння з комуністами, задержати товаришів на принципах III Інтернаціоналу, сприяти скріпленню радянської України”²⁸, і це все в “інтересах світової революції”. Серед доданої документації наводилися витяги з протоколів засідань ЗД УПСР, резолюція від 5 вересня 1921 р. стосовно переговорів М. Чечеля з правлячими на Україні колами: “Закордонна Делегація, констатуючи соціалістичність сучасного радянського правительства України і відсутність у нього антинаціональних в відношенні до українства тенденцій, вбачає в цім potwierдження правильности зайнятого ЦК УПСР відношення до цього правительства, як до соціалістичного правительства України”²⁹. Після докладного звинувачення М. Шаповала в інтриганстві й кар’єризмі ЗД пропонує ЦК УПСР виключити його “назавжди з партії”, що й було затверджене постановою ЦК УПСР 5 серпня 1921 р. З неї було виключено й багато інших членів УПСР: М. Ковалевського, В. Кедровського, М. Залізняка, І. Базяка, що дало підстави для радянських чиновників стверджувати, що “Грушевський тепер залишився без нічого, оскільки всі грушенята розбіглися”³⁰.

У справі допомоги голодуючим в Україні та видавництва освітницької літератури для українських шкіл М. Грушевський зустрівся з подвійними труднощами — як з боку радянського, так і еміграції. Ангажування радянськими чиновниками Грушевського у допомого-видавничій справі мало на меті посіяти серед еміграції розбрат і ворожнечу. Коли цього було досягнуто, радянська сторона перестала по цій лінії контактувати з Грушевським. Тому він звернувся з листом (29 жовтня 1921 р.) до “товаришів М.В. Левицького, повпреда УСРР, Ю. С. Новаковського, голови торговельної місії, і Д.Є. Кудрі, представника Вукоопспілки”, які після трьохмісячних переговорів і листування перестали співдіяти у пекучій справі

постачання українській людності санітарного, освітнього та іншого матеріалу. Натомість, пише Михайло Сергійович, чорносотенна преса довідалася “про безуспішні мої переговори, які дали їй нагоду не тільки вилити нові цебри помий в мій і моїх товаришів бік, але й продемонструвати повну, мовляв, безвиглядність всяких проб порозуміння з урядом УСРР та співробітництва з ним...”³¹.

Не звертаючи уваги на всі труднощі у співробітництві з правлячою КП (б)У, Грушевський заявляє разом зі своїми співробітниками: “...Лишаючи на боці наші розходження і нашу оцінку болючих сторін нинішнього режиму УСРР, я і вони були готові, в ім’я сих потреб віддати нашу працю й наші ймення на підтримку будівництва нинішньої УСРР”³².

Водночас із згаданим листом того ж 29 жовтня 1921 р. Грушевський надіслав до редакції львівського “Вперед” пояснення про його зв’язки з радянськими представниками, а також про справу його повернення в Україну. Ось заява Грушевського, яка була вміщена також у журналі “Борітеся — Поборете!”:

“Протягом цього року кілька разів переказувано мені від різних міродайних представників української радянської республіки заклики, щоби я сам чи з співробітниками прибув на Україну, став до культурної, наукової праці та потягнув своїм прикладом українську інтелігенцію. Та при тому підчеркувалося, що роботу я можу робити виключно наукову, культурну, всякої ж політичної діяльності мушу виріктися і вийти з партії українських соціал-революціонерів. Через це я не вважав цю комбінацію підходящою для себе, особливо після того, як член закордонної делегації укр. соц.-рев. Мик. Чечель на місці в Харкові в липні—серпні ц. р. вияснив, що уряд української рад. Республіки ніяк не годиться на легалізацію партії укр. соц.-рев., а центральний комітет цієї партії вважає необхідним, щоби його делегація продовжувала діяльність за кордоном в нинішньому складі — себто і я в тому числі...

Потому я дійсно отримав пропозицію зайнятися організацією міжнародної помочі Україні, з мандатом Українського Червоного Хреста. На цю тему мав розмову з тов. Чечелем голова радянського уряду Раковський, а зі мною представники Українського Червоного Хреста за кордоном. Пропоновано мені також стати на чолі науково-редакційної колегії, що мала зайнятися видаванням і закупом книг і шкільних приладів для шкільного і позашкільного вжитку укр. рад. республіки. В обох справах я дав свою принципіальну згоду... І подав свої гадки про те, як мала б бути організована ця червонохресна і видавничо-закупочна робота..., але... переговори перервалися і не відновилися.

Так стоїть справа. Я зістаюся за кордоном і продовжую свою діяльність лише як член закордонної делегації українських соц. революціонерів і організатор Українського Соціологічного Інституту, не виконуючи ніяких інших доручень. Був я і тепер зістаюся при тому переконанню, що в інтересах українського народу українське громадянство, без різниці поглядів, повинно віддавати свої сили культурному будівництву в рамках української радянської республіки, заповнюючи живим змістом ці рамці проклямованої української самостійності, а з другого боку, що правляча комуністична партія для урятування соціал-революційних здобутків повинна як найтісніше зв’язатися з українськими радянськими соціалістичними партіями, покликати їх до роботи й зробити співучасниками державного й соціального радянського будівництва. Переговори, ведені мною й моїми товаришами з правлячими кругами укр. радянської республіки, показали, що справа ще не дозріла”³³.

Розчарований відмовою правлячих радянських кіл від співпраці, М. Грушевський у листопаді 1921 р. звернувся з відкритим листом до Голови Ради Народних Комісарів УСРР Х. Г. Раковського. Лист був опублікований у № 10 журналу “Борітеся — Поборете!”. У цьому листі Грушевський повторює вже попередньо висловлений свій жаль щодо відмови співпраці у справах допомоги голодуючим та видавничій, яка сталася через опублікування ЗД УПСР заяви про солідарність з ув’язненим Центральним Комітетом партії есерів в Україні та відмову в легалізації УПСР, яка закрила йому і його співробітникам шлях до повернення в Україну. Новим є оцінка Грушевським однопартійної диктатури і недопущення інших партій в Україні. “Необхідно змінити систему — відмовитись від партійної виключності, — писав він, — вийти в шире і чесне порозуміння з соціалістичними радянськими партіями України... Треба поділитись з ними властю, працею і відповідальністю, щоб піднести кредит Радянської Соціалістичної України...”. Михайло Сергійович гостро критикує пануючу бюрократичну машину: “Чужородні елементи... задержують правлящу комуністичну партію України в ненормальнім положенню російської експозитури, колоніальної адміністрації, делегованої РКП”. Відносно своєї долі Грушевський відкидає пропозицію, за якою офіційні особи “хочуть [його] бачити не в іншій ролі, як службовцем одного з комісаріятів...”. Так само він критикує політику влади в Україні відносно української інтелігенції за кордоном, “тактики непримиренного поборювання”, яка спричинила розчарування інтелігенції та її схильність до антибільшовицьких центрів.

Незважаючи на ці труднощі, Грушевський звертається з надією до Раковського: “Ви і ваші товариші переконались, що за нашими соціалістичними гаслами нема укритих націоналістичних чи реакційних плянів, і наш український патріотизм не входить в конфлікт з нашими соціалістичними переконаннями. В ім’я інтересів світового визволення праці від експлуатації капіталом, ми були готові переступити через трупи наших партійних товаришів, що безвинно погинули від червоних куль, через попіл наших культурних скарбів, понищених “на страх українській контрреволюції” большевицькими генералами, були готові працювати під Вашим проводом, підпорядковуючи ідеологічні й тактичні розходження інтересам сеї світової акції”.

На закінчення Грушевський, “як соціаліст до соціаліста, в ім’я спільних інтересів соціалістичної революції” звертається із закликом до партійного і державного керівництва УСРР:

“Поки час і можливости нестрачені, поки українські соц. радянські партії мають силу і змогу підтримати нинішній радянський режим, поки реакція не перекотилась через голови наші і Ваші, — треба спільними силами всіх, зрікшись партійної виключності, скріпити радянську будову і наповнити її живим змістом і живими силами, котрі б забезпечили її від небезпеки катаклізмів і потрясінь з боку всіх темних сил, внутрішніх і зовнішніх”³⁴.

В еміграції розцінювали лист Раковському як невдачу Грушевського в його ілюзіях співпрацювати з радянською владою, а водночас і деяке його зближення з національними колами. Однак пропозиція В. Винниченка з березня 1922 р. створити єдиний фронт революційно-соціалістичних сил України не знайшла відгуку у Грушевського.

На відкритий лист Михайла Сергійовича не було офіційної відповіді, але 30 січня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання “Про групу Грушевського” і ухвалило: “Доручити т. Раковському з’ясувати за

кордоном питання про можливість приїзду на Україну групи Грушевського”³⁵.

У жовтні 1922 р. секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання “Про українську еміграцію”. Справу реферували М. Левицький, представник УСРР у Чехо-Словаччині, та Я. Яковлев (Епштейн), заступник наркома закордонних справ УСРР. Партія опрацьовувала дальшу тактику розкладу української еміграції, прийнявши рішення видавати в Празі “зміновіхівську” газету. Констатувалося розбиття української еміграції та повну ізоляцію М. Грушевського, а справу повернення пропонувалося вважати тільки обіцянкою: “...інтелігенцію групи зміновіхівців [віденську групу лівих УПСР] використовувати лише для розкладу еміграції”³⁶.

Протягом 1922 р. М. Грушевський переживав важкий моральний стан, який ускладнювався й матеріальними нестатками. Поступово в нього визрівало рішення припинити політичну діяльність і віддатися науковій роботі. На цей крок вплинули і деякі негативні процеси, що відбувалися в УПСР, як він зазначав у своїй “Автобіографії”, — “з огляду на принципіальні розходження”. У своєму листі від 24 листопада 1922 р. до Київського центру УПСР він обгрунтовував своє рішення скласти повноваження члена Закордонної Делегації. Цей лист відтворює атмосферу, в якій перебував Грушевський наприкінці 1922 р. і його оцінку тодішніх політичних діячів:

“Дорогі товариші! До офіційного листа нашого долучаю ще отсих кілька рядків від себе персонально. Братерськи обіймаю вас, радію, що тримаєтеся і не упадаєте духом, сердечно болю бідами і негодами, в котрих мусите жити, але прошу прийняти до відома, що й мені живеться дуже тяжко. Ї матеріальна сторона не весела, і моральна теж. Воля моя не видержує еміграційного життя і хорує. Я стою під неустанними... і всякими помийними потоками. Зліва і справа, і для всяких партійних, інакомислящих і інтригующих елементів я був ціллю всяких інсинуацій і агітацій, про котрі може вам дати поняття “Вільна спілка” — збірка, випущена Шаповалом і Григор’євим недавно у Львові. Те, що вдається зробити в літературній роботі, в обороні національних і соціальних позицій, дається з таким трудом, який не рівняється результатам.

Директорія, петлюрівщина, емігрантські пакості скомпрометували українство в очах Європи, зробили її не тільки байдужою, але й упередженою до українства. Нас ставлять нижче татар, горців і т. д. Щодо культури, політичного виховання і т. д. А ті помії, які течуть з різних с-рівських груп — від “настоящих”, від шаповалівців, мартосців, — глибоко підірвали авторитет партії УПСР. З жалем бачу, що, віддавши всього себе на відбудування партії в сих останніх роках, я майже нічого не встиг, тільки пережив масу прикростей, викликав ворожнечу до себе з усіх сторін. Брак інформації з вашої сторони грав в тім велику роль. Два роки ми не маємо від вас нічого такого, натомість заявляють митюки, григор’єви, всякі комітетчики і голови комітетів губер. і повітових, “кислиці” в роді Балаша і т. д., які робили своїми інформаціями, котрим ми не могли протиставити нічого автентичного від вас, ЦК, страшно... і дискредитували партію. Репрезентувати партію, котра веде таке апокрифічне існування, котра не подає ніякого голосу, котра хитається між співробітництвом з УСРР і повстанцями, бо її представляють тут не ми, але шаповали, кондратенки, григор’єви, паливоди, митюки, юрки, лисенки, пирхавки, миколи залізники і т. д., виступати її іменем, входити в зв’язки з соціалістичними партіями неможливо. Я приймаю до відома заяву харківських товаришів, що мені не личить ще вертатись на Україну, але бути партійним делегатом за кордоном в таких умовах неможливо.

Я добре розумію ваші трудні умови, але об'єктивно це нічого не значить. Тим більше, що й добувати навіть якісь малі засоби на продовження роботи Закордонної делегації стає неможливим.

Американська еміграція, котра мене трохи підтримувала, знеохотилася. Так що прошу не гніватися. Примус об'єктивних даних. Коли обставини не зміняться, я з тими товаришами, які поїдуть до вас навесні, поверну вам мій делегатський мандат. Я робив не тільки, що міг, але більше того, що міг, але дедалі все стає трудніше.

Вітаю вас щиро і тішу себе надіями побачити здоровими і сильними на рідній землі. Ваш щирий М. Грушевський”³⁷.

Рішення М. Грушевського відійти від політики не виникло раптово. Навіть пізніше не формально, але морально він залишався лідером лівих есерів. Ситуація змінилася, коли в липні 1923 р. на Пленумі ЦК УПСР перевагу здобули праві сили, які засуджували прорадянську орієнтацію колишньої групи Грушевського. Проти такої постанови група з Харкова надіслала до ЦК так звану “Деклярацію 66”, в якій автори обороняли радянські принципи. Серед тих, хто підписав цю декларацію, були М. Чечель, М. Шраг, О. Жуковський, які в той час уже повернулися в Україну. Після цього пленуму розбиття УПСР завершилося, і група Грушевського не вважала більше себе належною до партії есерів.

Відхід Грушевського від політики вплинув і на позицію офіційних радянських кіл відносно його повернення. Дотепер вони виправдовувалися тим, що не хотіли легалізувати в Україні УПСР і дозволити тим, хто повертається, займатися політикою. Очевидно, що це не була єдина причина — залишалося побоювання, що його присутність в Україні може знову мобілізувати українські національні сили.

Мабуть, через зміну ставлення М. Грушевського до політичної діяльності радянський уряд перевів повпреда УСРР М. Левицького з Праги до Відня, де він влітку 1923 р. не раз зустрічався з Грушевським, про що інформував відповідні кола у Харкові. Тоді в еміграції почали чим раз більше поширюватися чутки про намір Грушевського повернутися в Україну. Щоб цьому запобігти, празьке середовище М. Шаповала і Н. Григор'єва направило в кінці вересня 1923 р. до Відня Матвія Стахова з місією відмовити вченого від цього кроку, обіцяючи йому кафедру історії України в Українському Вільному Університеті. Про свою місію М. Стахів розповів у своїх спогадах “Чому М. Грушевський повернувся в 1924 році до Києва?” Учений мав би сказати автору спогадів: “Політичних заяв на користь советської влади ніколи не складаю..., рішився вертатися до Києва, бо я глибоко переконаний, що там незабаром буде революція і що я там, у тій ситуації, буду конечно потрібний”³⁸.

В кінці 1923 р. питання про повернення Грушевського в Україну стало актуальним як серед української еміграції, так і в офіційних радянських колах. 2 листопада 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення: “Не заперечувати проти в'їзду на Україну проф. Грушевському. Доручити його використання т. Затонському”³⁹. У грудні 1923 р. повпред УСРР М. Левицький повідомив Грушевського про дозвіл переїзду в Україну. За попередньою згодою М. Грушевського, Українська Академія Наук у грудні 1923 р. обрала його своїм членом на кафедру української історії.

Віденська група Грушевського вирішила їхати на Україну неорганізовано, хто коли зможе, “як радянці, для праці з радянським урядом”⁴⁰, розірвавши будь-які зв'язки з есерівщиною. 2 березня 1924 р. М. Грушевський з родиною виїхав з Відня, а 7 березня прибув до Києва.

IV. Публіцистика Михайла Грушевського

Михайло Грушевський відомий насамперед як історик, науковець. Більшість дослідників звертали меншу увагу на його публіцистику, яка займає посереднє місце між науковою, літературною, журналістською творчістю і висвітлює суспільно-політичні проблеми сучасності та сприяє формуванню громадської думки, політичних поглядів. Вона є важливим інструментом у політичній та ідеологічній діяльності, ефективним знаряддям спрямування людських мас. Саме в публіцистиці Грушевський виявився блискучим майстром, а його творчість на цьому відтинку мала великий вплив на формування громадської думки тогочасного українського суспільства. Грушевський прийшов до політики через науку, тому не дивно, що велика частина його політичної діяльності зосереджувалася в теоретичних, програмних, ідеологічних формулюваннях, публіцистичних статтях, а не в практичній політиці, яку він залишав своїм співробітникам.

В минулому публіцистика Грушевського з'являлася у “Літературно-Науковому Віснику” чи в книжкових виданнях, за радянського періоду — в журналі “Україна”, а в еміграції — у редагованому ним журналі “Борітеся — Поборете!” і в низці інших видань. Вона стала ідеологічною і програмною основою лівої УПСР — центральної течії за кордоном. Але публіцистика періоду еміграції, призначена для формулювання партійних засад та інтернаціоналістських тенденцій, якими захоплювався М. Грушевський, відрізнялася нижчим рівнем у порівнянні з іншими періодами.

Журнал “Борітеся — Поборете!” не періодично виходив у Відні протягом півтора року (вересень 1920 — лютий 1922) як закордонний орган Української Партії Соціалістів-Революціонерів. Журнал складався з двох розділів: “Статті”, що становив велику частину видання, і “Факти та документи” (офіційні матеріали про діяльність партії). Інколи до цього додавалися “Хроніка” та некрологи — “Пам'яті погиблих товаришів”. Усього було видано 10 чисел (номерів) журналу (по 64 стор.: № 1—4, 7, 8; 80 стор. — № 5; 46 стор. — № 6; 32 стор. — № 9, 10). Мала аномалія сталася з 6-м номером, який вийшов як останній, через довге перередагування проекту програми УПСР вже без участі Микити Шаповала, а самими віденцями на чолі з М. Грушевським.

Ось перегляд виходу журналу і вміщених у ньому статей М. Грушевського.

- № 1, вересень 1920 р. — “УПСР та її завдання”;
- № 2, жовтень 1920 р. — “Між Москвою і Варшавою”;
- № 3, листопад 1920 р. — “В першій делегації УПСР”;
- № 4, листопад/грудень 1920 р. — “На село!”;
- № 5, грудень 1920 р. — “Драгоманов в політичній і національній розв'язці українства”;
- № 6, лютий 1921 р. — “Проект програми УПСР”;
- № 7, лютий/березень 1921 р. — “В першій делегації УПСР”;
- № 8, квітень/червень 1921 р. — Пам'яті Паризької Комуни”;
- № 9, липень/вересень 1921 р.;
- № 10, жовтень/грудень 1921 р. — “Відкритий лист Голові Ради Народних Комісарів УСРР Х.Г. Раковському”.

Магістральною статтею М. Грушевського є його замітки до дебатов на конференціях закордонних членів партії. Це: “УПСР та її завдання”, що охоплює 54 сторінки першого номера журналу. Це спроба усталити ідеологію основних принципів соціальної і політичної програми українських есерів. На поставлене питання, що робити українським есерам, чи

піти слідом за боротьбистами й увійти до партії російських більшовиків “чи до комуністичної партії (большевиків) України, що становить обласну організацію російської комуністичної партії”⁴¹, автор відповідає, що “корисніше для соціалізму буде, коли вони [радянські українські партії], зістаючись при своїм народі, будуть вести його по дорозі соціалістичної революції, хоч би й помалішим темпом, ніж, відриваючись від свого народу і тратячи на нього вплив, безпосередньо прилучатимуться до російського авангарду”⁴². М. Грушевський старався до дебат-постанов конференцій есерів додати історично-ідеологічну підбудову з минулого українського народу за принципом: “Те, що має за собою традицію, має великий шанс успіху”⁴³, а досі українські есери мало звертали увагу на українську минувшину.

Грушевський прагнув довести, що УПСР не залежна від російського взірця (російських есерів), а для цього було потрібно підбудувати партійну програму та ідеологію підвалинами української минувшини, наводячи приклади проявів соціалістичного ладу в житті українського народу. Він нагадав про свою статтю з першого тому ЗНТШ (1891 р.) на тему “Громадський рух на Україні в половині XIII в.”, в якій виправдовував дії “татарських людей”, які воліли жити під протекторатом Орди і платити їй річну данину, виступаючи проти намагань князів і бояр повернути їх до князівсько-дружинного ладу. “Татарських людей”, які користувалися з нагоди вирватися з державного князівського ярма, автор називає “збольшевиченими українцями тієї доби..., як відрух від держави до громадської автономії”⁴⁴. Проти-ставляючи “татарських людей” українській державі короля Данила, Грушевський виправдовував їх своїм особистим світоглядом: “Але я був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і влади вина лежить по стороні влади, бо інтерес трудового народу — се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народові не добре, се його право обрахуватися з нею. Я виходив з сих принципів в оцінці сього руху XIII в. і, хоч добре розумів усю трагічність для національного життя сього конфлікту українських громад з українською державою в такий критичний момент, в моїм представленню сього конфлікту симпатії лежали не по стороні улюбленця нашої старої історіографії, “мудрого короля Данила””⁴⁵.

Деякі пояснення того, чому Грушевський актуалізував проблему “татарських людей”, подає у своїх спогадах Микола Ковалевський, який у 1922 р. зустрічався з Грушевським і пам’ятав, як той пояснював політичне становище в Україні: “Михайло Грушевський настоював на своїй думці, що визвольна боротьба може бути тільки в краю зорганізована, і що тому треба користатись кожною нагодою, щоб посилити кадри нашої визвольної організації на рідних землях. Він висував свою давню теорію, зрештою історично обосновану, про позитивне значення в українській історії так званих “татарських людей”, себто тих українців, які під час татарської займанщини виконували різні урядові функції і доручення татарської влади і при тім виконували свою історичну місію збереження традицій української віри і культури. Завдяки цій групі “татарських людей” збереглись наші національні вартості й ідеї, що і дало змогу будучим поколінням відновити наше національне життя і нашу державну окремішність.

Задивлений у наше минуле, яке він так добре знав і відчував, Михайло Сергійович висував і тепер цю теорію “татарських людей”, вважаючи, що і в обставинах советської займанщини ці люди відіграють таку саму позитивну роль, як і “татарські люди” в XII—XIV віках”⁴⁶.

М. Грушевський наводить приклад з історії українських народників, які “спочутливо ставилися до народних рухів, що висували перед інтересами національними інтереси соціальні і доходили до боротьби з своєю державою в оборону нарушених нею інтересів громадських”⁴⁷. Йдеться про кирило-мефодіївських братчиків, головню про ліву течію серед них, “що по своїм поглядам і симпатіям була соціал-революційна...” До соціалістів Грушевський зараховував Т. Шевченка, “що по складу своїх поглядів... був соціалістом-революціонером, кажучи теперішньою термінологією”⁴⁸. “Провідники українського народництва, — писав він, — брали в свою оборону не тільки Козаччину (і то не пізнішу старшинську Козаччину, що будувала українську клясову державу і послужила прикладом і ідеалом для нинішніх самостійників, гетьманців, а Козаччину ранішу, що провадила масами в повстаннях проти польського феодалізму)”⁴⁹. На думку Грушевського, нова українська історіографія з симпатією ставилася до виступів народних мас: “Конфлікти віча з князями в XI—XII вв., отсей рух громад в XIII і життє в XIV, повстання селянства в Західній Україні (як от повстаннє Мухи) в XV, початки масових рухів в Східній Україні в XVI та їх продовження в XVII, опозиція Запоріжжя гетьманському режимові в XVII і XVIII, повстання Петрика й інші рухи в Гетьманщині, гайдамаччина й подібні прояви протесту в Західній Україні, проби відзискання свободи серед селянства в тім роді, як “київська козаччина” 1855 р., — все се були улюблені теми української історіографії, популярної літератури, белетристики, театру і т. д.”⁵⁰. Ці явища українського життя автор старається пов’язати з аналогічними фактами “прямої акції” західноєвропейського соціального революціонерства, представляє антипатію соціалістичних мас до зусиль української буржуазії збудувати класову національну державу, натомість з пієтизмом згадує народницькі українські кола, які ідеалізували “Запорізьку Січ, се вікопомне огнище українського комунізму”⁵¹.

Перейшовши до аналізу революції 1917 р., Грушевський констатує, що народницька інтелігенція у своїй програмі, щоб не розійтись з українськими масами, ставила політичні й національні домагання як побічні при розв’язанні основної соціально-економічної проблеми. Інакше чинили есери, які поклали за головну мету справи культури, освіти, українізації, самоврядування. Щодо політики більшовиків на Україні, то вона, зазначав Грушевський, була “з початку цілком ворожа українству, потім підозрілива, тепер, може, насторожена і стримана, їх тенденція — правити Україною по можности без українців, не допускати до власти, до впливів навіть соціалістичні, радянські українські партії, не давати Україні ніякої самостійности й самодіяльности, тримати її зв’язаною по руках і по ногах з Московщиною”⁵².

Незважаючи на московський централізм, великоруський імперіалізм і націоналізм більшовиків, Грушевський стверджував, що “виносити національні домагання тепер, коли в широкім світі з національними гаслами носяться і на них спекулюють, головню, елементи реакційні, контрреволюційні, се робитиме кепську репутацію. Нікому або дуже мало кому інтересно заглиблюватись в трагедію народу, запізненого в своїм розвитку “з причин, від нього незалежних”. Для широкої публіки в нинішнім хаосі життя “всі коти сірі”, і всі, хто журиться національною справою, таки націоналісти”⁵³.

Після представлення ролі селянства для УПСР, місця, яке повинна займати сільська громада “як підстава всієї будови радянської республіки і диктатури трудового народу...”⁵⁴, фізіономії майбутньої української республіки як федерації громад, диктатури трудового народу у формі “радян-

ської соціалістичної республіки” та устрою української радянської республіки, М. Грушевський замислюється над проблемою самостійності федеративної радянської республіки. Для нього “в минувшині ми ніколи не були прихильниками незалежності в ходячій, вульгарній розумінню сього слова. Мати власну армію, митну сторожу, поліцію, в’язниці й шибиниці — се ніколи не захоплювало українських народників... Така була наша стара “ідеологія”, призабута в гарячці останніх літ. Коли почали лунати перші голосні оклики за незалежність, почавши від *Ukraina irredenta* Бачинського і “Самостійної України” РУП, українські народники старших категорій ставились до сих окликів з великим скептицизмом, побоюючись, що з сього самостійницького яйця вилупиться шовіністична реакція і всякі націоналістичні авантюри...”⁵⁵. Однак події, говорить Грушевський, гнали воду самостійникам..., справа суверенності українського народу і незайманості його волі стала гарячою, дражливою і вилилася в домагання повної самостійності й незалежності України... На думку автора, це гасло самостійності... можна було забезпечити і в федеральній формі, бо “всім учасникам пам’ятно, з якою нерішучістю, з якими ваганнями соціалістичні українські партії приймати се гасло “Незалежної України”. Їх побоювання сповнилися в повній мірі. Дійсно, се гасло було підхоплене гіршими елементами української людності: елементами бандитськими, контрреволюційними, реакційними, що зав’язували “гайдамацькі” загони й займались громлінням жидів, різними спеціалістами формування військових відділів, всякими отаманами, головними, великими й малими і всею тою декласованою воєнною верствою, що витворилась з розкладу російських армій і повторює на нашій землі сумну історію німецької тридцятилітньої війни. Гасло самостійної України стало гаслом боротьби не тільки проти СРСР, але в значній мірі й проти соціалізму, навіть скільки-небудь послідовного демократизму. Воно перемінювалось в гасла “України для Українців” і всякі інші націоналістичні й шовіністичні оклики...”⁵⁶.

Але гасло української незалежності було прийняте широкими народними трудовими масами проти трактування України як колонії, тому почалася трирічна боротьба між незалежною Україною і федеративною Радянською Росією. Щодо цієї боротьби Грушевський радив бути обережним у виборі, по якій стороні — українській чи російській знаходиться добро і зло, і тому заявляв: “Ми відкидаємо боротьбу з СРСР, з комуністами-більшовиками, явну і тайну: тактику збройних повстань і політику зривання з середини. Ми навчилися шанувати в більшовиках провідників світової революції, котрим за се мусимо пробачити не одно з того, що нам боком вилазить, тим більше, що наші власні помилки оправдують не одно в їх упередженнях і помилках в відносинах до нас.

Ми переконалися також, що об’єктивні дані, реальні умови українського життя, спадщина царської Росії не дають змоги будувати українське життя без замирання, без порозуміння з Росією. Зложивши пиху з серця, ми мусимо шукати порозуміння, мусимо доходити добросусідських, доброзичливих відносин з нею, навіть ціною певних уступок, бо инакше не зійдемо з нинішньої мертвої точки”⁵⁷.

А оскільки для Грушевського повний поворот від незалежності України до федеративної Росії є також неможливим, він пропонує вихід з важкого становища у створенні федерації соціалістичних республік Європи: “Се — наш старий ідеал, який ні в кім не стріне опозиції і при добрій волі дасть нікому не обидне розв’язання питання. Коли Українська Радянська Республіка і Російська СРСР вийдуть обидві, як р і в н о

р я д н і члени, в склад світової європейської федерації — се зліквідує питання»⁵⁸.

Побоюючись, однак, що навіть у цій світовій федерації Росія захоче верховодити, Грушевський застерігає: “В відносинах до Росії українська республіка мусить бути самостійною і незалежною: вони можуть об’єднатись тільки в вищій організації, як дві рівнорядні одиниці”⁵⁹.

До цитованої статті М. Грушевський вмістив “додаток”, в якому на основі деяких цитат з “Кобзаря” називає Шевченка “апостолом і пророком соціал-революціонерів”⁶⁰.

V. Між Москвою і Варшавою

Якщо попередня стаття М. Грушевського стосувалася проблематики трьох конференцій УПСР у лютому—травні 1920 р. та спрямування українського лівого есерівства, то стаття “*Між Москвою й Варшавою*”, опублікована у 2-му номері журн. “Борітеся — Поборете!”⁶¹, присвячена ставленню України до більшовицької Росії та Польщі. Стаття написана у період Варшавського договору, 22 квітня 1920 р., та польсько-українського наступу проти більшовиків як реакція автора на ці події.

М. Грушевський вважав “умову з поляками Петлюри за дуже шкідливу, просто таки злочинну”⁶², називаючи Петлюру “новим Тетерею”, який не мав права робити полякам будь-які поступки в землях українського народу — ні в Галичині, ні в Холмщині, ні на Волині. Він вважав, що Петлюра від самого початку для зміцнення свого становища і своїх планів шукав опертя у ворогів нашого трудового народу. Угода Петлюри з поляками — це “повне економічне закріпощення України Польщею; залізниці мають перейти в польський заряд, загранична торгівля — стати монополією польської держави”⁶³. Далі він пише, що, переходячи до аналізу наслідків “наступу на Україну реакційних сил, який... викликав великий рух наліво, що виливався у бажанню опертись на Совітську Росію, як найбільш рішучу і безоглядну силу, через се симпатичну, незважаючи на всі національні чи політичні суперечки та розходження з нею..., з новою силою мусів піднятися і серед народних мас і серед інтелігенції потяг до порозуміння і об’єднання з большевиками в спільнім відпорі всяким імперіялістичним реакційним силам”⁶⁴.

До цієї українсько-більшовицької ейфорії Грушевський ставить собі питання, чи цим разом більшовики виявлять більше зрозуміння та не повторять попередніх помилок. Він пише: “Я не раз підкреслював се, що на Україні від самого початку була велика охота дійти до щирого і тривкого порозуміння з большевиками. Нарід симпатизував їм за рішучу, безоглядну, сувору розправу з буржуазією...”⁶⁵.

Далі Грушевський перелічує позитивні моменти у ставленні більшовиків до українського питання ще з дореволюційного часу, до лютого 1920 р., коли вони різко стали завертати в бік централізму. “Декретом 8 лютого [1920], винесеним без волі й участі українського народу, була проголошена Федерація Української Совітської Республіки з Совітською Російською Республікою. ... Донецький район (“Донбас”) — жерело промислової енергії України (кам’яне вугілля) — відділено від України і зв’язано безпосередньо з московським центром... Існування радянських чи комуністичних українських партій большевики вважали небажаним... Московський інтернаціонал [ІІІ] постановив, що в інтересах соціалістичної революції не повинно бути конкуренції комуністичних партій, отже, й на Україні не повинно бути національних комуністичних партій, а тільки одна комуніс-

тична партія большевиків України, яка являється обласною організацією російської комуністичної партії. Сей партійний централізм мав би доповнити собою централізм політичний і економічний — зв'язати, якнайтісніше, життя України з центром...". Боротьбісти... і укапісти "не вважають потрібним вливатись до партії большевиків, не годяться з централістичною політикою большевицькою. На їх погляд, ся тенденція большевиків — за всяку ціну утримати на Україні гегемонію російських комуністів і правити Україною без українців, позбавити її всякої самодіяльності, утримуючи в повній залежності від московського центра — ся тенденція хибна і шкідлива" ⁶⁶.

Внаслідок такої політики, пише далі Грушевський, "все панування російських большевиків кінчиться в 5—10 кілометрах від міст, де стоять залоги червоної російської армії..., большевики не мають доступу на село, не можуть туди показатись без зброї сили... Весь советський режим спирається на червону армію російську. Червоної української армії советський уряд України не важить організувати... І взагалі большевицька політика на Україні толкується, як вияв великоросійського націоналізму й імперіялізму в відношенні до українців..." ⁶⁷.

Крім усього вище сказаного, М. Грушевський зазначає: "Але, незважаючи на все се, соціалістичні українські партії, по трьохлітнім досвіді, вистерігаються яких-небудь ворожих кроків проти большевиків... Справді, за що три роки російські большевики з непевних авантюристів, опанованих всіми гріхами московського шовінізму й імперіялізму, якими могли здаватися в початках, вирости в провідників світового соціалістичного руху, на яких з вірою й любов'ю дивиться весь трудовий світ, всі покритивдені й обділені сучасним капіталістичним режимом. Які б не були помилки большевицьких провідників в українській політиці, як би не вилазила українцям боком діяльність їх агентів на Україні, належить всяко оминати конфлікту з большевизмом, шануючи загально-людську вагу соціалістичної революції, котру веде він. Сього не треба забувати. Особливо ж недопустимі які-небудь удари в спину большевикам під час наступу на них світового капіталізму та його наймитів...

Українцям, котрих вся будучність лежить в їх трудовім народі, не вільно бути дезертирами з соціалістичного фронту до буржуазного! Се одно. А друге то, що які б не були хиби большевицької політики в українській справі, ми не повинні спускати з ока, що все-таки скорше з ними, ніж з яким-небудь іншим російським урядом чи партією можемо сподіватись порозуміння. А воно нам потрібне! Підвалиною української незалежності, так, без порозуміння з соціалістичною Росією неможливо уставити сю незалежність" ⁶⁸.

Свою розвідку в галузі зовнішньої політики М. Грушевський закінчує ідеологічно-партійною рекомендацією: "Українським партіям, хоч би навіть правим, коли тільки у них справді є якась національна ідея, а не голе контрреволюційне злопихательство і сліпа ненависть проти соціалізму, треба рішучо відкинути пляни кооперації з російською реакцією. Не в правих, а тільки в лівих орієнтаціях лежить будучність України, не реакція, а революція може забезпечити свободу і розвиток українському народові".

На село!

Своєрідним продовженням і доповненням ідеологічно-програмових міркувань М. Грушевського з попередніх двох розвідок є його стаття "На село!" ⁶⁹. У вступі автор пояснює, що, закінчивши роботу по виробленню

проекту нової програми УПСР, “в котрій мав честь брати участь і я”, яка визначила “устрій і життя соціалістичної України”, він хотів, крім загальних есерівських принципів, загального ідеологічного спрямування, дати відповідь на питання: “Що треба робити зараз, в найближчій хвилині, не чекаючи, аж соціальна революція запанує на Україні і навколо її” ⁷⁰. Ці роздуми М. Грушевський формулює як чергові завдання української трудової інтелігенції. Як і в попередніх своїх статтях, він заповнює свої міркування “соціалістичною”, “революційною”, “трудовою” термінологією і пропагандою. Знову він підкреслює, що намічену програму можна буде здійснити, “коли соціалістична революція обходить світ, а принаймні — коли вона міцно опанує не тільки Україну, але й комплекс країв і держав, які її оточують — Росію, Білорусь, Польщу, Угорщину, Румунію і Балкани, Малу Азію і Кавказ, і соціалістичний лад стане тут твердою ногою, не боячись ніякої атаки зовні... Виходячи з цих мотивів, в інтересах світової революції, УПСР виключила для своїх членів боротьбу проти російських комуністів, маючи на увазі їх роль провідників світової революції, і признала потрібною як найбільш енергійну участь в ній останній...” ⁷¹.

Обране гасло “На село!”, як стверджує сам автор, “звучить, як відгомін старих кличів “в нарід”, відоме “ходження в народ”, яким захоплювалася українська інтелігенція — “кирило-мефодіївці”, “хлопомани”, “громадівці” в минулому столітті. Цим разом цей потяг до громади мав би бути ефективнішим, бо революційний процес виявляв життєздатність, відпорність і енергію відродження нашої народної стихії — українського селянства” ⁷².

На той час Грушевський розцінює Україну як селянську країну: “Тільки селянство на Україні має в собі якийсь своєрідний зміст. Воно виробило в собі і твердий моральний світогляд, і естетичні прикмети, цілу оригінальну культуру, з котрою справедливо відчувало себе не низшою верствою якоїсь нації, але народом — нацією вповні, єдиною репрезентанткою її..., творення... України по мірі її селянської бази — дасть результати в кінцевім рахунку далеко цінніші, і тільки сею дорогою можемо їх досягнути: Україну, як взірць селянської глибоко соціалістичної й глибоко культурної країни” ⁷³.

Грушевський згадує деякі перші кроки по здійсненню програми інтелігенції на селі: мітинги, організовані членами УПСР, агітацію по громадах, організацію курсів для техніків і інструкторів, заведення початкових технічних шкіл тощо.

Перша серія статей М. Грушевського у журналі “Борітеся — Поборете!” заціпала й програмні питання УПСР. Ці статті спрямовували роботу партійних конференцій, а також виробляли політику партії. Інші статті головного редактора містили повідомлення про діяльність Закордонної Делегації УПСР, листування Грушевського (про що розповідалося в розділі “Політична діяльність” даної публікації), але слід ще згадати про відзначення річниць видатних постатей української політики і культури, а також історично важливих подій світової революції.

З нагоди двадцятип’ятирічних роковин смерті М.П. Драгоманова Грушевський висловив свою оцінку його діяльності у статті “Драгоманов в політичній і національній розв’язці українства” ⁷⁴. Михайло Сергійович, високо оцінюючи діяльність вченого, писав: у “1875—1895 він був справжнім духовним провідником України, в сфері політичній і культурній роботи... реалізував ідеї радикального українолюбства, піднесені провідниками кирило-мефодіївського братства” ⁷⁵. Водночас Грушевський завважає в його діяльності деякі “зігзаги, чи переборщення в противний бік, було те

“русофільство” Драгоманова, яке особливо викликало опозицію в українських кругах: протестуючи проти національної виключності і русофобства, до котрого доходили українські націоналісти, він сам занадто підносив неминучість уживання російської мови і культури, як “своєї”, і, подібно як Куліш, домоворювався до апологій російського царизму в його відносинах до України”⁷⁶.

У програмі діяльності Драгоманова Грушевський зазначає два основних пункти: “боротьбу проти аполітизму й опортунізму та проти націоналістичної ексклюзивності й ізоляції — проти замикання українського руху в вузьких націоналістичних рамках, а навпаки — на його європеїзацію, за координування з поступовим, соціалістичним рухом у ближніх сусідів і світового людства взагалі... Програму українського руху Драгоманов зводив до принципів соціалізму, автономізму і федералізму в сфері соціальних відносин, раціоналізму і позитивізму в сфері культурній...”⁷⁷.

Пам'яті Паризької Комуні

М. Грушевський у редактованому ним журналі “Борітеся — Поборете!” відзначив ще одну історичну дату: 50-ту річницю Паризької Комуні, проголошеної 18 березня 1871 р. Після короткої історії подій з березня — травня 1871 р., коли Паризька Комуна володіла столицею Франції, М. Грушевський, перефразовуючи К. Маркса, констатує, що “через півстоліття ся примара Комуні... ходить знов по Європі..., вона знов бентежить тривожний сон буржуазії, завертає голови робітникам...”⁷⁸. Поруч з “декларацією” Комуні Грушевський подає цитати з “яскравої і влучної характеристики” цього документа К. Марксом у його “Громадянській війні у Франції”, віддаючи перевагу колективізму перед індивідуалізмом, Комуні перед капіталізмом.

У другій частині цієї статті Грушевський спробував порівняти дві комуністичні революції — 1871 і 1917 рр., виправдовуючи і навіть прославляючи творців жовтневої революції. Ось кілька його міркувань з цього приводу: “Позаторішнім літом [1919]..., одного недільного ранку пішов я на кладовище Пер-Лашез поклонитись могилам комуністів, розстріляних на нім в 1871 р... Сівши на відкосі під рудою “стілкою”, під котрою впали сі невідомі переважно борці за “моральне, економічне і політичне відродження світу”, довго роздумував я над паралелями сеї першої Комуні і тої другої, яка в 46 літ по її розгромі підняла наново червоний прапор і повела новими методами свою боротьбу, навчена досвідами 1871 року, з твердою постановою не повторити помилок своїх попередників, а засоби і методи, котрими світова буржуазія зломила пролетаріят в 1871 [погроми війська і поліції], повною мірою використали на зломання її самої для забезпечення сим разом перемоги пролетаріату...”. Хоча й цим разом революція не була підготовлена, однак більшовики “рішилися поборотись з буржуазією її ж зброєю, виявили таке ж майстерство терора, таку ж холодну жорстокість і вираховану безоглядність..., як компанії Тієра...”⁷⁹. Незважаючи на сектантську виключність і нетолерантність до соціалістичних некомуністичних партій більшовиків, слід “схилити голову перед нинішньою комуністичною революцією й її провідниками, як людьми, котрі здали “відлично” державні іспити... і вповні доказали свою здібненість перейняти від неї [буржуазії] владу... Нова комуністична революція [1917 р.] довела повну реальність провідних ідей Паризької Комуні і своїми контрастами підняла на високий постумент мрійників 1871 р.”⁸⁰.

У своїй стислій “Автобіографії” з 1926 р. М. Грушевський згадує про свою участь у журналі “Наш стяг” — неперіодичному органі соціалістичної української молоді, перше число (мабуть, і останнє) якого вийшло у серпні 1921 р. у Відні. Редакція зазначала у своїй передовій: “Наш орган у першу чергу є призначений для поширення ідей революційного міжнародного соціалізму-комунізму в Галичині... Східна Галичина мусить належати до України. Тільки з’єдинення з Україною і запровадження соціалістичного радянського ладу дасть волю поневоленому селянству та робітництву Східної Галичини. Нашою політичною загальною цілею є і Соборна Незалежна Українська Соціалістична Радянська Республіка в ряді міжнародної федерації соціалістичних радянських держав других народів...”⁸¹.

Стаття М. Грушевського “Листи до молоді”⁸² — це квінтесенція доповідей, які він читав у березні — квітні 1921 р. для молоді “Драгоманівської Громади” у Відні. Оскільки журнал був призначений для інформування населення Галичини, Грушевський обрав галицьку тему, порушуючи деякі проблеми, про які вже писав 1911 р. у книжці “Наша політика”. Спираючись на свої критичні зауваження щодо вдачі, політики та історії галицьких українців перед першою світовою війною, Грушевський не тільки їх повторив, але й загострив критикою галичан під час існування української державності 1917—1920 рр.

Серед галицької молоді Грушевський спостерігав настрій смутку і реzigнації, а йому хотілося бачити радість людського поступу, пафос революції. У своїх статтях він виступав проти безпринципності та короткозорого опортунізму галицької політики. У Галичині, писав він, присипляється політична ініціатива, а на адресу молоді повторюються поради “не політувати, а вчитись”. “Система аполітизму, безпартійности, сліпого послуху і безоглядного підсумовування під національну солідарність всяких інших принципів видала як найгірші наслідки. Не було ніякої політичної програми, котру можна би було поставити на місце пережитого, життям відкиненого австро-рутенського опортунізму, що ним жила і рухалась дотеперішня галицька “політика”... Акти політичної безрадности, безпрограмонности, безпринципности, “перельоти” то на сей, то на другий бік, терор січових стрільців під директорією, “зрада галичан” на фронті й перехід до Деникіна, перехід до большевиків, від большевиків до поляків, служальство Антанті..., аби тільки здобути українську державу..., а не високий національний підйом, жертволюбність і героїзм галицької молоді”⁸³.

Грушевський спостерігав, що серед галицької молоді панує індіферентизм і пасивність, бачив відразу до партійности, як до чогось руйнівного, а “права преса повторює фрази про те, що українську справу знищила партійність”, або ще гірше — “українські соціалістичні партії знищили українську державу”⁸⁴.

Після загальної критики галицького становища, в якому панували пасивність та аполітизм, Грушевський переходить до детального аналізу подій української державності, в якій галицька молодь брала не тільки діяльну участь, а й відігравала вирішальну роль. Він писав: “В деяких моментах належала їй роля навіть рішаюча! Наприклад, січове стрілецтво. Воно, властиво, було головною опорою першої Української Республіки весь час її існування, в боротьбі за Київ, під час ісходу і перед німецьким переворотом (проголошенням гетьмана). Під його охороною була Центральна Рада весь час своєї державної ролі, і, напр., такі події, як вхід німецького війська до Центральної Ради, ревізії й арешти в ній, проголо-

шенне гетьмана і фактична ліквідація Центральної Ради — все це сталося так, як сталося, в залежності від того пасивного становища, яке займали тоді Січові Стрільці.

Ліквідація Центральної Ради сталась таким чином, що на жадання німецького командування Січові Стрільці опустили вночі з 29 на 30 квітня забудовання Центральної Ради і перейшли до касарень на Львівській вулиці, а будинки Центр. Ради зайняла гетьманська сторожа.

З другого боку, партизанська війна і локальні повстання українського селянства проти німецько-гетьманського режиму перейшли у всенародне повстання лише з моментом переходу на бік повстання Січових Стрільців. Коротенький період влади Директорії в Києві при кінці грудня, на початках січня 1918/19 р. був фактично добою військової диктатури Січових Стрільців, які, хоч формально стояли на услугах Директорії, фактично самі рішали і давали напрям всій тодішній урядовій політиці: вони застановлялись над тим, чи дозволити Трудовому конгресові зійтись і радити, вони були всевласними хазяями Києва”⁸⁵.

Після всіх цих звинувачень Січових Стрільців мало важить така заява М.С. Грушевського: “...У мене лишилися найкращі спомини про стрілецтво з тих часів: але особисті симпатії не звільняють від обов’язку історика”⁸⁶. В обороні Січових Стрільців від різних обвинувачень щодо їхньої дії в Україні дав відповідь і командант Січових Стрільців і голова Стрілецької Ради Євген Коновалець⁸⁷.

Грушевський пробує пояснити різницю психологічного і соціального типу галицького і великоукраїнського. На його думку, “Галицьке життя вражає чоловіка з України своїм, так би сказати — філістерським характером: дрібноміщанським прив’язанням до всякої хоч маленької матеріальної вигоди, страхом перед ризиком...”⁸⁸. На підтвердження цієї характеристики наводиться справа студентської сецесії 1901 р. — “приложено всі старання, щоб ніхто не потерпів шкоди через сецесію”.

Українські галицькі політики після того, як вірно служили Габсбургам, як “вірні тірольці Сходу”, після занепаду Австрії замість самостійної акції почали орієнтуватися на нову зовнішню силу — Антанту. Галицька делегація на мирну конференцію в Парижі мала своїм завданням пояснити провідникам Антанти, що “вони в своїх інтересах повинні підтримати й законсервувати Галицьку Республіку, як свою передню сторожу проти більшевизму..., і заслужити собі в Антанти, поставивши український нарід на сторожу її добра, як забороло проти нових соціалістичних течій...”⁸⁹.

На поставлене перед галицькою молоддю питання, яку позицію має зайняти Україна у великій конфлікті двох світів, старого буржуазно-імперіалістичного і нового трудово-соціалістичного..., Грушевський відповідає, що “не на услугах старому світові, феодалізму і капіталізму наш нарід може запевнити свою будучність, але в рядах революційного фронту”⁹⁰.

Ми спинилися на статті Грушевського про Галичину дещо довше через те, що видання “Наш стяг” малодоступне для сучасного дослідника.

L'Europe Orientale — Eastern Europe

Михайло Грушевський обґрунтовував свій виїзд за кордон потребою інформувати зовнішній світ про українські справи, вважаючи безпосередній контакт з європейською демократією в тім моменті важливішим, ніж залицяння коло антантських кабінетів. З вищесказаного вже відомо, що

Грушевський ставився дуже критично до політики Антанти, яка перебувала під впливом російських і польських чинників, і на противагу їй він прагнув здобути підтримку з боку соціалістичних кіл. Свою зовнішню акцію він старався вести разом з представниками народів східної Європи. Для цієї мети ефективним засобом стало видання журналу, завданням якого було інформувати західний світ про боротьбу названих народів за їхню самостійність і суверенність. За ініціативою М. Грушевського у серпні 1919 р. в Парижі було створено видавничий комітет, який з 1 вересня почав видавати журнал французькою та англійською мовами “Східня Європа” — “L’Europe Orientale”; “Eastern Europe”, що виходив двічі на місяць. Всього читачі одержали 10 чисел по 32 сторінки кожний; останнє число — з 16 січня 1920 р. Журнал мав підзаголовок “Для оборони нових Республік Сходу”, на увазі малися Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, Україна, Кубань, Північний Кавказ, Азербайджан, Грузія і Вірменія.

Грушевський був ініціатором, співредактором, дописувачем і частково забезпечував фінансування видання з фондів уряду УНР та заокеанської еміграції. У ньому брали участь переважно представники соціалістичних організацій згаданих народів. М. Грушевський репрезентував у журналі Україну і вмістив у ньому низку своїх статей на актуальні теми про події в Україні. Його статті для зарубіжного читача більш урівноважені й позбавлені ідеологічного та партійного забарвлення.

Його стаття “Ще одна визволена країна” — це своєрідний протест проти окупації Польщею Галичини в травні — червні 1919 р. Після стислої історії Галичини, яку Грушевський називає “вогнище українського життя й осередок усього національного руху, який розвивався інтелектуальними і матеріальними зусиллями всієї України”, він інформує про оформлення Західно-Української Народної Республіки після розпаду Австро-Угорщини і про окупацію її військами ген. Галлера при згоді Антанти. Незабаром прийшли арешти українців, терор і військові суди. Грушевський з іронією закінчує статтю, “що східна Галичина, вкінці звільнена від української демократії й передана польській шляхті та католицькому духовенству, ось що слід зареєструвати як новий тріумф гарних принципів Антанти”⁹¹.

У статті “Проклята спадщина” Грушевський повідомляє про відступ з Києва більшовиків і зайняття столиці України Денікіним. Жаліючи, що між Росією й Україною не дійшло до чесної і справжньої федерації, він засуджує більшовиків за те, що вони хотіли не згоди з українцями, а тільки встановити уряд, створений на Московщині, та більшовицьку армію на чолі з Раковським і Пятаковим. “Не тільки більшовики вимагали, щоб Україна була советською республікою, але вони хотіли нею провадити самі та мали претенсії під червоним прапором большевизму продовжувати старі централістичні традиції російського панування в прилучених провінціях, і це для того, щоб експлуатувати Україну на користь Москви... Це чергова політична помилка большевиків..., овоч “проклятої спадщини” старого централізму, імперіялізму, ганебно скритого під червоним прапором большевизму”⁹².

Щоб поінформувати Захід про ініціативи, які в минулому Україна здійснила для політичного впорядкування на Сході Європи, Грушевський подав у своїй статті “Конгрес (неросійських) народів Росії” інформацію про з’їзд, організований Українською Центральною Радою 21—28 вересня 1917 р. в Києві. Серед резолюцій цього з’їзду була вимога перебудови Росії на федерацію вільних народів. Однак пропозиції з’їзду, згодом запропоновані Тимчасовому Уряду Керенського, були відхилені. Те саме зробили

більшовики “з ненарушними централістичними тенденціями російського центру, тоді неросійські (allogenes) народи Росії мусили пробивати собі інший шлях до свободи створення самостійних Республік”⁹³.

До відзначення “Століття нового українського театру” — п’єси Івана Котляревського “Наталка Полтавка” (1819) Грушевський подає короткий історичний огляд українського драматичного мистецтва, при чому відзначає, що в українському театрі XIX ст. домінує показ села, в якому зосереджено всі характерні елементи українського національного життя. Автор вказує на велику роль, яку відіграв театр в Україні для збереження української мови, традицій та національної свідомості. Тоді, коли “не було преси, бракувала книжка, школа була закрита для української мови, то в театрі відбувалася національна освіта, то театр служив провідником в ідейних, соціальних і політичних стремліннях”⁹⁴.

В кінці 1919 р. редакція “Східної Європи” висунула ідею організувати конференцію представників державних урядів у справі Східної Європи, щоб покласти край війні й голоду. У цій справі від імені України М. Грушевський вмістив статтю під заголовком “Хто примирить Східну Європу?”. Він привітав ініціативи Лойд Джорджа стосовно того, щоб російське питання не розв’язувати збройно, остаточно відмовитися від прихованих інтервенцій у цій частині Європи; Антанта повинна зняти блокаду і встановити вільне пересування людей у всіх країнах. Щодо участі в конференції Грушевський висунув умову: допускати на неї представників тільки тих народів, які дотримуються принципів особистого і публічного права. Свою вимогу він пояснював так: радянський уряд “повинен відмовитися від терору, від правосуддя без юридичних гарантій, від знесення конституційних прав. Він повинен повернути свободу слова, преси, зібрання”.

Грушевський також пропонував, щоб ініціативу по скликанню конференції перебрала Ліга Націй, але в жодному випадку не самі дипломати, бо останні звернуть увагу тільки на економічні інтереси, а не політичні. Якщо залишити вільну руку Росії щодо України, то цей факт міг би спонукати західних і південних слов’ян до створення конфедерації зі східними слов’янами, на що не погодиться дипломатія, оскільки цей експеримент може спізнити справу стабільного і певного примирення в Східній Європі. “В справі примирення Східної Європи слід замінити сили боротьби і антогонізму силами згоди і союзу; замість хотіти творити ворожі стіни, слід шукати зближення. А для цього найкраще надається Ліга Націй”⁹⁵.

Остання стаття М. Грушевського в журналі “Східна Європа” — “Сторіччя Великого Українця” була надрукована з нагоди ста літ від дня народження Пантелеймона Куліша. Відомо, що Грушевський, зі своїм народницьким світоглядом, критично ставився до політичної концепції Куліша. Однак для неукраїнського читача він подав правдиву інформацію про “одного з найбільших представників українізму, з точки погляду літературної і національної”. Грушевський зачисляє Т. Шевченка і П. Куліша до найхарактерніших українських постатей XIX ст.: першого як прапороносця соціальної емансипації з радикальними і навіть соціалістичними ідеями, а другого — як видатного історика, що, незважаючи на часті зміни поглядів, завжди залишався вірним інтересам національної культури і світової цивілізації.

Грушевський відзначає у програмі Куліша такі моменти: “Ми збагачили московську мову виразами, яких вона не мала в мороці московської культури. Тепер ми повинні відібрати від неї нашу частку з процентами, не звертаючи уваги на те, що зробив Пушкін і другі з тим, що нам належить. Тепер я перекладаю нашою мовою першу пісню Чальд Гаральда так,

як би не існувала російська мова, а була тільки наша і англійська... Треба також перекласти Гамлета, Вільгельма Телля, Гец фон Берліхінгена, Ламермурську наречену, щоб надати нових форм нашій мові, яка стала селянською, і її поставити на службу всесвітньої думки”⁹⁶.

Зауваження замість висновків

Розвідка про політичну і публіцистичну діяльність Михайла Грушевського в еміграції мала на меті зібрати дані про цей період його життя, на жаль, ще мало вивчений і часто невідомий. Оцінка його деякими дослідниками була контрверсійна. На основі наведених даних, а вони далеко не повні, читач сам зможе дати їм оцінку. До вище поданих розділів слід було б додати ще листування, що частково вже зробив журнал “Український історик”, а також повніше використати спогади людей, які у контактах з Грушевським діставали додаткові відомості про його діяльність чи відкривали певні нюанси його поглядів на політичні справи. До цих розділів — листування і спогадів — доведеться ще повернутися.

Національна історіографія, за рідкими винятками, старалася в більшості замовчувати певні наміри, заяви, писання визначного історика, або виправдовувати їх різними політичними, побутовими чи особистими обставинами нерадісного життя в еміграції. Інші оскаржували і засуджували не тільки партійність, “революційність”, а насамперед його прорадянську орієнтацію і співпрацю з офіційними представниками окупанта. Що ж до радянської історіографії, то вона або засуджувала все, що було зв’язане з М. Грушевським, або пробувала використати його вчинки для розкладу української еміграції й посіяти зневіру в можливість реалізації незалежності України.

У своїй еміграційній діяльності М. Грушевський, як неофіт в УПСР, старався перенаголошувати свою партійність, соціалістичність, революційність, що надавало його заявам і писанням характеру односторонньої, вузької партійщини, відмежовувало від інакше думаючих людей, середовищ, партій. Звідси й походить його негативне ставлення до всіх починів УНР, особливо до особи Симона Петлюри.

У зв’язку з прийняттям есерівської програми Грушевський вважав тільки село і селянство за творчу українську верству, питому для українського народу, відсуваючи інші суспільні верстви. Цю ж теорію він переносив у площину інтерпретацій історичних і літературних процесів, надаючи їм одностороннього висвітлення.

Свої зв’язки з есерівщиною Грушевський обґрунтовував народницькою традицією, яка в центрі всіх процесів ставила народ, протиставляючи його державному принципіві, чим пояснюються його настанови в еміграційному, але також і в попередньому періоді української державності, холодне ставлення до фактора УНР і відносно стримане щодо самостійності України.

На відтинку зовнішньої політики Грушевський займав антиантантську позицію, пробуваючи досягнути певні здобутки через соціалістичні впливи в поодиноких країнах Західної Європи, які тоді не відігравали значної ролі. Постійна віра в світову справедливість, світову революцію, світовий суспільний лад примушувала його підпорядковувати цим вищим цілям українські завдання і шукати їх розв’язки в різних федеративних комбінаціях, включно до федерації у світовому масштабі.

Незважаючи на свої “всесвітні” погляди й негативне ставлення до всяких націоналістичних устремлінь, М. Грушевський був завзятим побо-

рником соборності всіх українських земель, таким він залишався і в радянських обставинах.

Що ж до сусідів України, особливо загарбницьких намірів росіян і поляків, то Грушевський поборював їх і старався інформувати зовнішню світову думку стосовно безпідставності їх зазіхань на українські землі.

За розвитком українського життя в еміграції постійно стежила радянська розвідка, докладаючи всіх зусиль, щоб розкласти і знищити позитивні прояви українського життя. М. С. Грушевський не був вправним політиком і ще менше конспіратором, а спритна радянська агентура використовувала всі ці обставини, щоб допровадити визначного мужа України до радянської “Каноси”. У цьому немало роль зіграло і найближче віденське середовище есерів, якому Грушевський довіряв і яке штовхало його до політики, що призвела до співпраці з більшовиками, а згодом і повороту до радянщини. Не можна також поминути персональні амбіції і антагонізм його колишніх співробітників (М. Шаповала, В. Винниченка), які весь час не допускали провідного діяча зайняти місце, яке він цілком заслуговував, а пізніше всіляко його поборювали. Грушевський мав свою гордість, яка не дозволяла йому поклонятися претензійним політиканам.

У ситуації великих розчарувань від нездійснення розпочатих заходів як закордонного делегата, морального керівника партії, закриття редагованих ним пресових органів, невдачі в зовнішній політиці, серед матеріальних злиднів М. Грушевський, напевне, вважаючи це своє п’ятиліття “пропащим часом”, з гіркотою в душі вирішив покласти край своїй еміграційній діяльності, з надією в інших обставинах, ще більш небезпечних, спробувати продовжити свою працю на благо українського народу.

¹ Винар Любомир. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. — Нью-Йорк—Мюнхен—Торонто, 1981. — С. 36.

² Грушевський Михайло. Історія України-Руси. — Нью-Йорк, 1954. — Т. 1. — С. XXXII.

³ Шулгин Олександр. Трагедія Михайла Грушевського і трагедія України // Тризуб. — 1934. — Ч. 46—47 (452—453). — С. 2—5.

⁴ Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. — 1966. — № 11. — С. 13—30.

⁵ Стахів Матвій. Чому М. Грушевський повернувся в 1924 році до Києва? Жмут фактів і уривок із спогадів // ЗНТШ. — Т. 197; Нью-Йорк, 1978: Михайло Грушевський у 110 роковини народження. — С. 109—147.

⁶ Прицак Омельян. У століття народин М. Грушевського // Листи до приятелів. — 1966. — Ч. 157—159, кн. 5—7. — С. 13.

⁷ Там же. — С. 19.

⁸ Винар Любомир. Назв. праця. — С. 37.

⁹ Дорошенко Володимир. Михайло Грушевський — громадський діяч, політик і публіцист // Овид. — 1957. — Ч. 11(88). — С. 18.

¹⁰ Шулгин Олександр. Михайло Грушевський — як політик і людина // ЗНТШ. — Т. 186. — Париж; Мюнхен, 1969. Збірник на пошану Олександра Шулгина (1889—1960). — С. 152.

¹¹ Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття (1924—1934). — К., 1996. — С. 18.

¹² Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924—1934). — К., 1993. — С. 179.

¹³ Винар Любомир. Назв. праця. — С. 29—30.

¹⁴ Борітеся — Поборете! — 1920. — № 3; Листопад. — С. 47—60; 1921. — № 7: Лютий—березень. — С. 28—54.

¹⁵ Борітеся — Поборете! — 1920. — № 3. — С. 47.

¹⁶ Борітеся — Поборете! — 1920. — № 7. — С. 35—36.

¹⁷ Там же. — С. 42.

¹⁸ Там же. — С. 47.

¹⁹ Там же. — С. 49.

- ²⁰ Там же. — С. 50—51.
- ²¹ Резолюції партійних Конференцій УПСР за кордоном // *Борітеся — Поборете!* — 1920. — № 1. — С. 55—57.
- ²² Там же. — С. 61.
- ²³ В першій делегації // *Борітеся — Поборете!* — 1920. — № 7. — С. 53.
- ²⁴ Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Назв. праця. — С. 19—34.
- ²⁵ Пиріг Р. Я. Назв. праця. — С. 21—23.
- ²⁶ *Борітеся — Поборете!* — 1921. — № 8. — С. 64.
- * Вживаємо визначення “радянський” і “советський” як синоніми, бо М. Грушевський послуговувався обома термінами.
- ²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 62, арк. 56. Подано за: Шевченко Ф. П. Назв. праця. — С. 19.
- ²⁸ *Борітеся — Поборете!* — 1921. — № 9: липень — вересень. — С. 6.
- ²⁹ Там же. — С. 27.
- ³⁰ Пиріг Р. Я. Назв. праця. — С. 31.
- ³¹ *Борітеся — Поборете!* — 1921. — № 10. — С. 29.
- ³² Там же. — С. 30.
- ³³ Там же. — С. 30—31.
- ³⁴ Відкритий лист Мих. Грушевського, закордонного делегата УПСР, Голові Ради Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки Х. Г. Раковському // *Борітеся — Поборете!* — 1921. — № 10: Жовтень — грудень. — С. 1—8.
- ³⁵ Пиріг Р. Я. Назв. праця. — С. 30.
- ³⁶ Там же. — С. 31.
- ³⁷ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 63, арк. 66. Подано за: Шевченко Ф. П. Назв. праця. — С. 22—23.
- ³⁸ Михайло Грушевський у 110 роковини народження. — Нью-Йорк, 1978. — С. 137.
- ³⁹ Пиріг Р. Я. Назв. праця. — С. 34.
- ⁴⁰ Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Назв. праця. — С. 31.
- ⁴¹ УПСР та її завдання // *Борітеся — Поборете!* — 1920. — № 1. — С. 2.
- ⁴² Там же. — С. 3.
- ⁴³ Там же. — С. 4.
- ⁴⁴ Там же. — С. 11.
- ⁴⁵ Там же. — С. 12.
- ⁴⁶ Ковалевський Микола. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. — Інсбрук, 1960. — С. 599—600.
- ⁴⁷ УПСР та її завдання // *Борітеся — Поборете!* — 1920. — № 1. — С. 12—13.
- ⁴⁸ Там же. — С. 13.
- ⁴⁹ Там же. — С. 14—15.
- ⁵⁰ Там же. — С. 15.
- ⁵¹ Там же. — С. 16.
- ⁵² Там же. — С. 23—24.
- ⁵³ Там же. — С. 27.
- ⁵⁴ Там же. — С. 38.
- ⁵⁵ Там же. — С. 46.
- ⁵⁶ Там же. — С. 47—48.
- ⁵⁷ Там же. — С. 48.
- ⁵⁸ Там же. — С. 49.
- ⁵⁹ Там же. — С. 50.
- ⁶⁰ Там же. — С. 54.
- ⁶¹ Між Москвою й Варшавою // *Борітеся — Поборете!* — 1920. — № 2. — С. 1—18.
- ⁶² Там же. — С. 1.
- ⁶³ Там же. — С. 4.
- ⁶⁴ Там же. — С. 5.
- ⁶⁵ Там же.
- ⁶⁶ Там же. — С. 8—9.
- ⁶⁷ Там же. — С. 11—12.
- ⁶⁸ Там же. — С. 12—13.
- ⁶⁹ На село! // *Борітеся — Поборете!* — 1920. — № 4. — С. 1—21.
- ⁷⁰ Там же. — С. 1.
- ⁷¹ Там же. — С. 1—2.
- ⁷² Там же. — С. 5.
- ⁷³ Там же. — С. 17.
- ⁷⁴ Драгоманов в політичній і національній розвитуку українства // *Борітеся — Поборете!* — 1920. — № 5. — С. 1—15.
- ⁷⁵ Там же. — С. 1—3.

- ⁷⁶ Там же. — С. 3.
⁷⁷ Там же. — С. 7—8.
⁷⁸ Памяті Паризької Комуни // Борітеся — Поборете! — 1921. — № 8. — С. 1.
⁷⁹ Там же.
⁸⁰ Там же. — С. 7—8.
⁸¹ Наш стяг. — Відень, 1921. — № 1. — С. 3.
⁸² Там же. — С. 15—28.
⁸³ Там же. — С. 17—18.
⁸⁴ Там же. — С. 18.
⁸⁵ Там же. — С. 20—21.
⁸⁶ Там же. — С. 21.
⁸⁷ Коновалець Євген. Причинки до історії Української Революції. — Прага, 1928. — С. 1—39.
⁸⁸ Наш стяг. — Відень, 1921. — № 1. — С. 22.
⁸⁹ Там же. — С. 26—27.
⁹⁰ Там же. — С. 28.
⁹¹ L'Europe Orientale. — 1919. — № 1. — P. 11—13.
⁹² Там же. — № 4. — P. 97—99.
⁹³ Там же. — № 5. — P. 129—135.
⁹⁴ Там же. — № 6. — P. 167—171.
⁹⁵ Там же. — № 7. — P. 193—196.
⁹⁶ Там же. — № 8. — P. 232—234.

